

લોકસાહિત્ય - સંશોધનમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીને મદદ કરનાર, ચારણ કવિ દુલાભાઈ ભાયાભાઈ કાગની રચનાઓ મુખ્યત્વે બે પ્રકારની છે : ચારણી છાંટવાળી ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલી અને બીજી તે વ્રજ હિંદીમાં રચાયેલી. એમનું સમગ્ર કાવ્યસર્જન સાત ભાગમાં પ્રકાશિત થયું છે. ઉપરાંત ‘ચંદ્રબાવની’, ‘સોરઠ બાવની’, ‘ગુરુમહિમા’ કૃતિઓ એમણે આપી છે. એમની રચનાઓ બોધપ્રધાન તેમજ ઉદ્બોધનાત્મક હોય છે, એમાં સરળ બાની સાથે ગહન ભાવો તેમજ ભાવની સચ્ચાઈભરી અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે. કંઠ, કહેણી અને કવિતા એમને વરેલાં હતાં. ગુજરાતી લોકસાહિત્યને એમણે બળને પુષ્ટિ આપ્યાં, તો બીજી બાજુ ચારણી-પરંપરાને પોતીકી રીતે જીવંતતા અર્પી. વારસામાં મળેલી ચારણી - બાની લોકવાણીને, વર્તમાનયુગને અનુરૂપ રચનાઓમાં વિનિયોગ કરીને એમણે જાણે જાતે સર્જી દીધી હતી.

સાહિત્ય માનવીના જુદા-જુદા મનોભાવોની સુંદર અભિવ્યક્તિ છે. લોકના જીવનના તડકા-છાંયા, આશા-અભિલાષા એમાં વર્ણવાયા હોય છે. લોકજીવનની રમ્યતા - ભવ્યતા, લાઘવ - લાલિત્ય, ચોટડૂકતા - બળકટપણું એમાં સહેજેય ઊતર્યા હોય છે. કવિ કાગ આવા લોકસાહિત્યના ખરા મરમી કવિ છે. જન્મે ચારણ હોવાથી મધ્યયુગની પરંપરાઓ એમની કવિતામાં સજીવ થાય છે. આ સાથે ગાંધીયુગ-સ્વરાજયુગ પણ એમણે ગાયો છે. અહીં મૂકેલું એમનું ભજન-કાવ્ય માનવીની સાચી મહત્તા તરફ આપણા સૌનું ધ્યાન દોરે છે. આ કાવ્ય આમ તો એક રૂપક છે. પરસ્પરની સ્વાભાવિક રીતે થતી રહેલી આપ-લેમાંથી એક સ્નેહ-સંબંધ ઊભો થાય છે. આવી સ્નેહ-ભાવનાના સંબંધે જોડાયેલ બે વ્યક્તિ (કે સમૂહ) એકબીજા સાથે એવા ઓતપ્રોત હોય છે કે જીવનની ગમે તેવડી મોટી મુસીબતો પણ એમને છૂટા પાડી શકતી નથી. પંખીડાંને પાંખો હોવા છતાં વડલાને તજી દેવા કરતાં તેઓ સાથે જ મરવાનું પસંદ કરીને પરસ્પરના અતૂટ સ્નેહ તાંતણાને દઢ બનાવી આપણને મૂલ્યવાન શીખ પહોંચાડે છે.

વડલો કહે, વનરાયું સળગી
મૂકી દિયો ને જૂના માળા
ઊડી જાઓ પંખી પાંખુંવાળાં... ટેક
આભે અડિયાં સેન અગનનાં,
ઢળિયાં આ દશ ઢાળાં.
આ ઘડીએ ચડીચોટ અમોને,
ઝડપી લેશે જવાળા... ઊડી. 1
બોલ તમારા હૈડામાં બેઠા,
રૂડા ને રસવાળા;
કોક દી આવી ટહુકી જાજો,
મારી રાખ ઉપર રૂપાળાં... ઊડી. 2
પ્રેમી પંખીડાં પાછાં નહીં મળીએ.
આ વનમાં વિગતાળાં,
પડદા આડા મોતના પડિયા,
તે પર જડિયાં તાળાં... ઊડી. 3
પંખીઓ-
આશરે તારે ઈડાં ઉછેર્યા,

ફળ ખાધાં રસવાળાં;
 મરવા વખતે સાથ છોડી દે,
 એ મોઢાં મશવાળાં... ઊડી. 4
 ભેળાં મરશું, ભેળા જનમશું,
 તારે માથે કરશું માળા,
 કાગ કહે, આપણે ભેળાં બળશું,
 ભેળાં ભરશું ઉચાળા”... ઊડી. 5

ભાષાભિવ્યક્તિ

સેન સૈન્ય, લશ્કર (અહીં) જવાળા અગન, અગ્નિ દશ દિશા ઢાળાં ધાડાં ચડી ચોટ એકદમ, હમણાં જ ટૌકી જાજો ટહુકી જજો ભેળાં સાથે ઉચાળો સામાન

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) વડલો પંખીઓને શી વિનંતી કરે છે ?
- (2) વડલાના હૈયામાં શું સમાયેલું છે ?
- (3) સંગાથ છોડનારાને માટે કાગ શું કહે છે ?
- (4) કયો પડદો સંગાથના સંબંધોમાં અવરોધક છે ?
- (5) પંખીઓ શું ઈચ્છે છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) વનરાઈમાં આગનું દૃશ્ય કેવું છે ?
- (2) પંખીઓ વડને શો જવાબ આપે છે ?
- (3) ભાવિ અંગેની શી કલ્પના કવિ કરે છે ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) વડલો પંખીઓને શું કહે છે ? પંખીઓ તેનો શો પ્રત્યુત્તર આપે છે ?

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. દુલા ભાયા કાગની “કાગવાણી”માંથી પસંદગીનાં કાવ્યો નોંધપોથી - સંગીતપોથીમાં લખો.
2. આ કાવ્યને કંઠસ્થ કરો અને તેનું ગાન કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

1. વડ અને પંખીઓના સંવાદ ઉપર ભજનના ઢાળમાં રચાયેલું આ એક મનોરમ ગેય કાવ્ય છે. પ્રેમ અને ન્યોછાવરીના ભાવ મનમાં વસી જાય એ રીતે આલેખાયા છે. લોકબોલી અને તળપદા શબ્દોએ એમાં માધુર્ય પૂર્યું છે.
2. પાંખુવાળાં
 વડના આશ્રયે રહેનારાં પંખીઓને ‘પાંખ્યુંવાળાં’ કહેવામાં કવિનો ખાસ હેતુ રહેલો છે. વડ એમને કહે છે - તમારી પાસે પાંખો છે, તમે એની મદદથી આ દાવાનળમાંથી બચી જઈ શકો છો માટે ઊડી જાઓ. અહીં ‘પાંખ’નું બહુવચન ‘પાંખો’ને બદલે સૌરાષ્ટ્રી બોલીમાં ‘પાંખું’ કરાયું છે તે તમને ખ્યાલ આવ્યો હશે.
3. ‘બોલ તમારા હૈયામાં બેઠા, રૂડા, ને રસવાળા.
 કોક દી આવી ટૌકી જાજો મારી રાખ ઉપર રૂપાળાં.

અહીં પ્રેમના અતૂટ તંતુને કવિએ આ પંક્તિઓ દ્વારા દર્શાવ્યો છે. દાવાનળમાં બળી ગયા પછી પણ વડને પંખીઓના મીઠા બોલ માણવાની ઝંખના છે. અહીં ‘રૂડા’ અને ‘રસવાળા’ તથા બીજી પંક્તિમાં ‘રાખ’ અને ‘રૂપાળાં’ શબ્દોમાં ‘ર’કાર પંક્તિના ઉચ્ચારણને મધુર બનાવે છે.

4. કાવ્યમાં રહેલાં લોકબોલીનાં ઉચ્ચારણો અને તળપદા શબ્દો શોધીને એની નોંધ કરો.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

1. વિદ્યાર્થીઓને આ કાવ્ય ગદ્ય સ્વરૂપે નાટકરૂપે રજૂ કરાવડાવો.
2. આ કાવ્યને આધારે મિત્રપ્રેમ વિશે વિદ્યાર્થીઓને વાત કરો.
3. “કાગવાણી ભાગ 1 થી 5” વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપો.

